

UDC 930.85(4–12)

YU ISSN 0350–7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

XXXIV

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

Rédacteur

LJUBINKO RADENKOVIĆ

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Membres de la Rédaction

FRANCIS CONTE (Paris), DIMITRIJE DJORDJEVIĆ (Santa Barbara),
MILKA IVIĆ, DJORDJE S. KOSTIĆ, LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ,
DANICA POPOVIĆ, BILJANA SIKIMIĆ,
ANTHONY-EMIL TACHIAOS (Thessalonique), NIKOLA TASIĆ,
SVETLANA M. TOLSTAJA (Moscou), GABRIELLA SCHUBERT (Jena),
KRANISLAV VRANIĆ (secrétaire)

BELGRADE
2004

Милош ЛУКОВИЋ

Балканолошки институт САНУ, Београд

ИСТРАЖИВАЊА ВАЛТАЗАРА БОГИШИЋА ПЛЕМЕНСКОГ ДРУШТВА У ЦРНОЈ ГОРИ, ХЕРЦЕГОВИНИ И АЛБАНИЈИ

Апстракт: Валтазар Богишић је био главни аутор *Општега имовинског законика за Књажевину Црну Гору* из 1888. године. Изради *Законика* претходила су Богишићева истраживања обичајног права у ондашњој Црној Гори, а делимично и у суседној Херцеговини и у северној Албанији, чиме је он дубље упознао структуру племенског друштва ових балканских регија. Интересовања за структуру и институције племенског друштва Богишић је показивао и касније, као министар правде Црне Горе 1893–1899. године. У овом раду говори се о фазама и методама Богишићевог прикупљања грађе о племенском друштву, а на основу тога даје се компаративни приказ битних института обичајног права у Црној Гори, Херцеговини и северној Албанији у последњим деценијама 19. века.

I. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Валтазар Богишић (1834–1908) био је научник великог опуса, а најпознатији је као главни аутор *Општега имовинског законика за Књажевину Црну Гору* (енглески: *The Common Civil Proprietary Law for the Principality of Montenegro*) из 1888. године. То је кодекс *грађанског права*, али без *породичног* и *наследног права*, па је стога означен као кодекс *имовинског права*.¹ У припреми *Законика* Богишић се определио за

¹ *Законик* је свечано проглашен на Цетињу 26. априла 1888. године, а ступио је на снагу 1. јула исте године на основу указа књаза Николе, у чијим је рукама била и законодавна власт (ови датуми наведени су по јулијанском календару, који је у то време важио у Црној Гори). Вид. *Богишић 1980*, I–VI.

метод инкорпорирања оних норми обичајног права које су биле дубоко укорене у животу племенског друштва у Црној Гори, и то у време (а то је осма и девета деценија 19. века) кад је тај тип архаичне организације традиционалног друштва у Црној Гори био веома жив.²

Зато су изради *Законика* претходила Богишићава истраживања обичајног права у ондашњој Црној Гори, а делимично и у суседној Херцеговини и у северној Албанији. Тиме је Богишић дубље упознао структуру племенског друштва ових балканских регија.³ Интересовања за структуру и институције племенског друштва Богишић је показивао и касније, када је обављао дужност министра правде Црне Горе 1893–1899. године.

² Као оригинално правно дело, *Законик* је одмах привукао пажњу цивилиста и историчара права у многим земљама, с тим што је европска научна јавност имала могућност и да прати ток припреме *Законика* и упозна правне и термилошке проблеме с којима се Богишић суочавао. Шире осврте на садржину *Законика* убрзо по његовом доношењу дали су Андра Ђорђевић, професор римског и грађанског права на Правном факултету у Београду (1888), Константин (Коста) Војновић, професор грађанског права на Правном факултету у Загребу (1889), и Миленко Веснић, професор међународног права и дипломата из Београда (1891). О *Законику* су током неколико година по доношењу вођене опширне расправе у разним научним (нарочито правничким) друштвима у Паризу, Берлину, Петербургу, Загребу, Прагу, Москви, Љубљани, Тулузу, Анверсу (Белгија). Убрзо је почело превођење *Законика*. Преведен је прво на француски (1892), шпански (1893), немачки (1893), а потом (када је *Законик* доживео друго, новелирано издање 1898. године) и на италијански (1900) и руски језик (1901). *Законик* је у међувремену био интересантан и за неке комисије које су радиле на кодификацији грађанских законика својих земаља (Немачка, Јапан), а поједина његова решења (о подели материје и систематици) утицала су на јапански грађански законик. Сам Богишић прикупио је 226 рецензија, критичких осврта и студија о *Законику*, али су то чинили и његови савременици и каснији истраживачи његовог дела. Таква савремена листа знатно је дужа јер се *Законик* и Богишићево разноврсно дело непрестано изучавају. Осврти на *Законик* и анализе појединих његових решења одавно су почели да налазе место у садржају енциклопедија, лексикона и других приручника, као и у уџбеницима историје државе и права и грађанског права на јужнословенском простору. Савремени аутори који су целовитије изучавали и приређивали Богишићева дела наводе спискове и Богишићеве библиографије и библиографије о Богишићевом стваралаштву. Вид. *Ђорђевић 1888, Војновић 1889, Веснић 1891 [1888], Бакотић 1938, Мартиновић 1958, Цимерман 1962, Богишић 1986, Ђивановић 1986, Богишић 1999.*

³ Правни статус Црне Горе, Херцеговине и Албаније био је различит у периоду припреме *Законика* (1872–1888), али се оне по својој социјалној (племенској) структури нису много разликовале. У том погледу оне чине три сличне балканске регије, па ћемо их тако понекад називати, мада је у међувремену (1878) Црна Гора стекла статус независне, међународно признате државе, а Албанија и Херцеговина остале су у саставу Турске, односно Аустроугарске.

Резултати Богишићевих истраживања обичајног права и племенског друштва у Црној Гори, Херцеговини и северној Албанији дуго су били предмет пажње само посредно: преко правног садржаја одредаба *Општега имовинског законика за Књажевину Црну Гору*.⁴ После готово педесет година интересовања за институте *Законика* појављује се 30-их година прошлог века једна нова компонента истраживања *Законика* (Душан Вуксан, Александар Соловјев и Станислав Боровски [Stanisław Borowski]): интересовање за генезу *Законика*, а посебно за анкету коју је Богишић спровео у Црној Гори 1873. године ради прикупљања грађе за *Законик*. Овај правац истраживања постаће много актуелнији после Другога светског рата, када се, на основу истраживања опсежне грађе у Богишићевом архиву у Цавтату,⁵ појављују опсежније студије Ника Мартиновића (1958. и 1964),⁶ Вернера Г. Цимермана ([Werner G. Zimmermann,] 1962),⁷ Томице Никчевића (1967),⁸ Сурје Пуповција ([Surja Pupovci] 1968)⁹ и Јована Бојовића (1992).¹⁰ О настанку *Законика* корисне информације могу се добити из објављених докумената руских архива¹¹ и Богишићеве кореспонденције, коју је Богишић водио с многим зна-

⁴ *Законик* је био на снази не само до краја самосталног постојања црногорске и стварања југословенске државе (1918) него и после тога. У периоду између два светска рата наставља се примена *Законика* на подручју Црне Горе, али је живот многих одредаба *Законика* фактички продужен и наредних деценија. Његова правна правила губила су правну снагу поступно – доношењем различитих закона Југославије после 1945. године, пре свега у области својинскоправних и облигационих односа. Вид. *Константиновић 1960*.

⁵ У Цавтату постоје Богишићев архив, библиотека (више од 15.000 књига) и музеј (Богишићеви лични предмети и његове збирке уметничких и других вредних предмета), који припадају Заводу за повијесне знаности у Дубровнику, у саставу Хрватске академије знаности и умјетности из Загреба. У Богишићевом архиву налази се више од 160 рукописа, недовршених расправа и бележака који се односе на разне области: историју права словенских народа, кодификацију имовинског права у Црној Гори, етнологију, фолклор, књижевност и др. После Другога светског рата Богишићева је заоставштина сређена и архивски и музеолошки обрађена, а од 1958. године смештена је у рестаурираном двору цавтатских кнезова. Вид. *Ђивановић 1984*.

⁶ Вид. *Мартиновић 1958* и *Мартиновић 1964*.

⁷ Вид. *Цимерман 1962*.

⁸ Вид. *Никчевић 1967*, *Богишић 1967*.

⁹ Вид. *Пуповци 1968*.

¹⁰ Вид. *Бојовић 1992*.

¹¹ Вид. *Пуповци 1996*, *Црногорски законници III 1998*, *Богишић 1999*.

менитим личностима и институцијама (око 1.000) из Београда, Новог Сада, Цетиња, Заграда, Дубровника, Сплита, Ђакова и више европских центара, од којих је само мањи део публикован.¹²

Из свих тих текстова извире мноштво података о целокупном раду на припреми *Законика*. Али они садрже и драгоцене податке о самој грађи за *Законик*, па и оне податке које говоре о карактеристикама племенског друштва у Црној Гори, Херцеговини и северној Албанији 70-их и 80-их година 19. века. Ти су подаци са закашњењем постали доступни научној јавности мада су настали пре чувеног дела *Древно друштво* (1877) Луиса Х. Моргана (Lewis H. Morgan), — у којем се помињу и традиционална патријархална друштва на Балкану, — а две и по деценије пре опсежних студија Павла Аполоновича Ровинског о црногорским племенима (у оквиру тротомног дела о Црној Гори)¹³ и три деценије пре почетка (1902) чувене серије антропогеографских студија *Насеља српских земаља*, у издању Српске академије наука¹⁴ (у то време објављена су и дела познатог црногорског војводе Марка Миљанова Поповића о племену *Кучи* и о Арбанасима).¹⁵

Било је то такође знатно пре познатих студија о Албанцима¹⁶ и њиховом обичајном праву, посебно о *Законику Леке Дукађинца* (албански: *Kanuni i Lekë Dukagjinit*) која су настала у првој половини 20. века, чији су аутори Иван Јастребов (1904), Теодор Ипен ([Theodor Ippen] 1916), Лудвиг Талоци ([Ludwig Tallóczy] 1916), Милан Шуфлај ([Milan Šufflay] 1925), Штјефен Ђечов ([Shtjefen Gječov] 1933), Марин Сирдани ([Ma-

¹² Вид. *Јагић 1930, Новак 1960, Иванишин 1962, Недељковић 1968*.

¹³ П. А. Ровински је 27 година провео у Црној Гори. Објавио је 1888–1815. на руском језику (у три тома са шест „части“) дело *Црна Гора у прошлости и садашњости*. У другом тому из 1897. године опширније говори о племенима у Црној Гори. Ово дело П. А. Ровинског појавило се у преводу на српски језик 1993–1994 (у четири тома). Вид. *Ровински 1993–1994*.

¹⁴ У оквиру ове едиције, коју је осмислио и започео чувени географ и антрополог Јован Цвијић, објављени су резултати теренских истраживања племена и племенских области Црне Горе (*Дробњаџи, Васојевићи, Кучи, Братоножићи, Пипери, Бјелопавлићи, Пјешивци, Стара Црна Гора, Ријечка Нахија, Зета и Љешкопоље, Црногорско приморје и Крајина, Средње Полимље и Потарје, Плавско-гусињска област, Полимље, Велика и Шекулар* итд.), Херцеговине (*Билећке Рудине, Шума, Поври и Зупци, Херцеговина*) и суседних области северне Албаније (*Скадарска Малесија*).

¹⁵ Вид. *Миљанов 1904* и *Миљанов 1904–1905*.

¹⁶ У старијој српској литератури користио се термин *Арбанаси*, који је тада заправо имао значење етничког имена, јер је модерна албанска држава створена касније, у 20. веку. У овом раду термини *Албанци* и *Арбанаси* употребљавају се као синоними.

rin Sirdani] 1934) Салваторе Вилари ([Salvatore Villari] 1940), Ернест Колићи ([Ernest Koliqi] 1944), Бернардин Палај ([Bernardin Palaj] 1944) и многих других истраживача племенског друштва на Балкану који су писали после Другог светског рата.¹⁷

Зато резултати наведених Богишићевих истраживања заслужују да буду предмет научне пажње и да изнова буду вредновани. У овом раду говори се о Богишићевом методу прикупљања података о племенском друштву у Црној Гори, Херцеговини и северној Албанији и указује се на основне резултате тих истраживања. С тим у вези дају се и неопходне биографске напомене о Богишићу.¹⁸

II. БОГИШИЋЕВ МЕТОД ПРИКУПЉАЊА ГРАЂЕ О ОБИЧАЈНОМ ПРАВУ ПЛЕМЕНСКОГ ДРУШТВА

Док је радио у Дворској библиотеци у Бечу (у одељењу словенских књига) Богишић је (1867) објавио два рада која су најавила правац његових даљих научних интересовања. То су *Правни обичаји у Словена*, први рад такве врсте у словенском свету, и *Напутак за описивање правнијех обичаја који живе у народу*, који се односио само на Јужне Словене (имао је 352 питања). *Напутак* је био преведен на украјински, бугарски, словеначки и (делимично) на чешки, али је убрзо стекао популарност и

¹⁷ О истраживању албанског обичајног права, а посебно о истраживањима *Законика Леке Дукађинца* и студијама овде именованих аутора вид. у *Пуловци 1968*.

¹⁸ Валтазар Богишић је рођен у суседству Црне Горе, у Цавтату крај Дубровника, а потиче из католичке породице пореклом из суседне регије *Конавле*, „на граници Херцеговине и старе дубровачке државе“. Школван у Венецији, Бечу, Гисену (Giessen) и Паризу, Богишић се у Бечу коначно формирао као искрени следбеник схватања да „Срби и Хрвати чине две половине истога народа“, коме ће он остати веран до краја живота, мада никада није био политички ангажован. Богишић се често сусретао с Вуком Карацићем (кога назива својим учитељем) и био је радо виђен гост у његовој кући у Бечу. Стекао је титуле доктора филозофије (1862) на универзитету у Гисену и доктора права у Бечу (1864). Радио је у Дворској библиотеци у Бечу, у одељењу словенских књига (1863–1867), и као инспектор српско-хрватских школа у јужним деловима Аустроугарске, у Банату (1867–1869). У јануару 1870. године настанио се у Русији, јер је изабран је за професора историје словенских права на младом универзитету у Одеси. Ту је држао предавања током пет семестара. У лето 1872. године изучавао је обичајно право народа Кавказа (тада у саставу Руског царства), што му је донело нова драгоцене искуства у методу прикупљања правних обичаја. Вид. *Богишић 1938 [1902]*, *Мартиновић 1958*, 21–57, *Цимерман 1962*.

изван словенског света.¹⁹ Сакупљањем правних обичаја Богишић ће се интензивно бавити неколико година, у разним приликама. На основу обиља грађе (посматрања на лицу места, бележака и анкета) припремио је *Зборник садашњих правних обичаја у јужних Словена. Грађа из различних крајева словенског југа* (1874). Богишић у том делу истиче да је констатовање факата увек незаобилазна „прелиминарна“ радња. Таквим својим приступом (касније и примењеном методом) Богишић се унеколико одваја од учења *историјске правне школе*. Њему је управо сметала склоност припадника *историјске правне школе* ка апстрактним спекулацијама, а на рачун изучавања „фактичких односа“.²⁰

Средином 1872. године црногорски књаз Никола упутио је молбу Русији да Валтазара Богишића, тада професора историје права словенских народа на универзитету у Одеси, пошаље у његову „малу али слободну државицу“ ради састављења „земаљског законика“ (нека врста општега државног акта уставног карактера). У јесен 1872. године Богишић је добио налог да иде у Црну Гору и започне своју кодификаторску мисију, мада се до тада није бавио теоријским, методолошким и практичним проблемима кодификације. Зато је ова мисија за Богишића била велика животна прекретница, а он је морао наћи образац за извршење тог задатка. Ипак, на Цетиње је приспео (априла 1873) с двоструким ауторитетом: као афирмисани научник у словенском свету и званични представник Русије, која је стајала иза његове мисије.

Богишићева кодификаторска мисија потрајала је више од 15 година и окончана је доношењем *Општега имовинског Законика за Књажевину Црну Гору* у пролеће 1888. године. Током тог периода Богишић је исказао способност да ту кодификаторску мисију подвргне истовремено и својим научним концепцијама и властитим животним плановима. У међувремену је, захваљујући и кодификаторском послу и објављеним студијама, увећао своју научну репутацију и изборио се за солидан службени и материјални статус код руских министарстава, која су пратила и финансирала његов рад. Од 1874. године био је стално настањен у Паризу, а у црногорској престоници боравио је по неколико месеци 1873, 1875, 1882. и 1885. године.

Када је био упућен у Црну Гору, Богишић није од руске владе добио никакве инструкције за израду *Законика*.²¹ Зато је приступ том

¹⁹ *Богишић 1938 [1902]*, 106.

²⁰ *Никчевић 1967*, 15.

²¹ *Даниловић 1986*, 13, *Бојовић 1992*, 18.

затку градио постепено и стрпљиво. Један од првих корака била је припрема новог упитника за анкету о правним обичајима у Црној Гори. Одмах је схватио да је обичајно право веома живо у тој земљи традиционалног (патријархалног) друштва, с племенском структуром, а да је писаних закона, нарочито у области грађанског права, било веома мало. Стога је припремио веома опсежан упитник, а број питања нарастао је на 2000. Питања су се односила на правне обичаје из разних области јавног и приватног и права у Црној Гори.²²

За информаторе у овој анкети црногорски књаз је одредио добре познаваоце обичајног права, и то не само за поједине области Књажевине Црне Горе него и за оне области Херцеговине и Албаније које су се граничиле с Црном Гором. За тзв. *Стару Црну Гору*²³ информатор је био војвода Ђуро Матановић, родом из околине престонице Цетиња; за племе *Пипери* и још неке делове области познате под називом *Брда*²⁴ информатор је био сенатор Јоле Пилетић. За племе *Бјелопавлићи* информатор је био бивши сенатор Видо Бошковић; за делове Херцеговине који су разграничењем 1859/1860. припали Црној Гори (*Никишићка Жупа, Грахово, Ускоци*, део племена *Бањани* и *Дробњаџи*), као и за делове Херцеговине који су још била под турском влашћу, информатор је био војвода Ђуро Церовић из племена *Дробњаџи*. Војвода Марко Миљанов био је информатор за крајеве који су тада су још били у саставу Турске а сматрани су делом Албаније: за племе *Кучи* (којем је и М. Миљанов и сâм припадао), *Зетску равницу* (крај између Подгорице и Скадарског језера) и *Скадарску Малесију* (подручје албанских племена *Хоти, Груде* и *Кастрати*, северно од Скадарског језера, која су се граничила с *Кучима*, а код којих је М. Миљанов био веома познат и цењен).²⁵ За цр-

²² О анкети из 1873. вид. опширније у: *Мартиновић 1958*, 72–167, *Мартиновић 1964*, *Богишић 1984*, *Никчевић 1984*.

²³ *Стара Црна Гора* је назив за историјско језгро савремене Црне Горе (територија садашње Републике Црне Горе има површину од 13.812 км²), које је формирано у периоду 15–18. века и обухвата област (површине око 1.500 км²) испод легендарне планине Ловћен, с политичким средиштем у Цетињу. Традиционално се дели на четиру нахије: *Катунску, Ријечку, Црмничку* и *Љешанску*.

²⁴ Област *Брда* чини другу већу целину из које је настајала савремена Црна Гора, а простире са на североистоку од *Старе Црне Горе*. Традиционално се сматра да област *Брда* чини подручје седам племена: *Бјелопавлићи, Пипери, Кучи, Братоножићи, Васојевићи, Морача* и *Ровца*. Међутим, овом територијалном појму често се прикључује и суседна област *Малесија* (што на албанском језику такође значи „Брда“), у која спадају подручја албанских племена: *Клименти, Хоти, Груде, Кастрати, Миридити* и *Дукађинци*.

квене односе информатор је био архимандрит (касније митрополит на Цетињу) Висарион Љубиша.²⁶

Током 1873. године Богишић се такође упознао с праксом Сената, који је тада био највиши државни орган судско-управног карактера у Црној Гори. Богишић се посебно се интересовао за примену одредаба тада важећег *Даниловог законика* из 1855. године. Утврдио је да се у пракси не примењују оне одредбе овог законика које се косе са укореним нормама обичајног права.²⁷

Изван црногорске престонице, по унутрашњости Црне Горе, Богишић се 1873. године није много кретао. С књазом је направио три мала излета у разним правцима од Цетиња, а у новембру је боравио 18 дана у Даниловграду (за који Богишић каже да представља географски центар земље и да се још гради). У Даниловграду се Богишић детаљније упознао с радом окружног начелства. Тада је, како каже, „завирио у неколико предјела Црне Горе и Брда“,²⁸ а из каснијих списа види се да је тада посетио и манастир Острог.²⁹ Богишић не каже које је крајеве накратко обишао приликом дужег боравка у Даниловграду, али су то првенствено могли бити они крајеви који су му се нашли на путу за Никшић, Спуж и Подгорицу, оближње вароши на турској територији, где је такође кратко боравио ради упознавања с праксом турских судова.³⁰ Напуштајући Црну Гору крајем децембра 1873. године, Богишић се задржао у Боки Которској трагајући и ту за нормама обичајног права.

²⁵ Племе *Кучи* и *Зетска равница* припали су Црној Гори после Берлинског конгреса 1878. године, док ће територија малисорских племена *Хоти* и *Груде* (с варошицом *Тузи*), на истоку од Подгорице, ући у састав Црне Горе после Балканског рата 1912. године.

²⁶ Информатори за Богишићеву анкету, као и његови други сарадници и консултанти (правни и лингвистички) у припреми *Законика*, остали су у сенци славе која је припала Богишићу доношењем *Законика*. Такође је временом узбледео значај улоге Русије у овој кодификацији, а она је посредно и иницирала припрему *Законика* и с тим у вези поднела све трошкове. О томе вид. више у *Луковић 1998*.

²⁷ *Мартиновић 1858*, 168–172.

²⁸ *Бојовић 1992*, 27.

²⁹ Окружна начелства била су иначе устројена две године пре тога и водила су релативно уредне протоколе. Она су судила у другом степену (а Сенат у трећем степену); до њиховог оснивања једини другостепени орган био је Сенат.

³⁰ Ове ће вароши припасти Црној Гори после Берлинског конгреса 1878. године.

Читав тај рад током 1873. године, који је потрајао више од пола године, представљао је за Богишића незаобилазну „прелиминарну радњу“ у припреми *Законика*. Поред свега тога, видео је каквим кадром располаже судство у Црној Гори, где уопште није било образованих правника; ипак, и међу неписменим судијама било је људи с изврсним осећајем за „правицу“ и укоренење правне обичаје. Све га је то нагонило да дубоко размишља и о садржини и о форми будућег *Законика*. Зато је две године касније (1875) предложио књазу Николи и Сенату да *Законик* обухвати само ону правну материју чије је регулисање најпрече, а то су по његовом мишљењу били *облигациони односи и стварно право*. На тај начин област *породичног права и наслеђивања* (које такође чине материју *грађанског*, тј. *приватног права*) и даље је препуштена деловању норми обичајног права. Из *Законика* је изостала и материја *јавног права* (мада *Законик* садржи неке неопходне норме *јавног права*), чиме је уређивање и ове материје остављено за будућа времена, утолико пре што је на помолу био Херцеговачки устанак (1875) и нови црногорско-турски рат (1876–1878). Ови догађаји наговештавали су крупне промене у статусу, величини и устројству црногорске државе, до чега ће доћи после Берлинског конгреса средином 1878. године, када је Црна Гора (као и Србија) добила међународно признање независности.

Информације које нам пружа Богишићева анкета из 1873. године допуњују у мањој мери и записници посебног одбора који је разматрао (1881. и 1885) два пројекта *Општега имовинског законика за Црну Гору*. Председник Одбора био је Богишић, а његови чланови била су тројица судија Великог суда (у то време највишег судског органа у Црној Гори): Ђуро Матановић, Јагош Радовић и Гавро Вуковић. Књаз Никола се повремено укључивао у разматрање пројекта *Законика*,³¹ а понекад су консултовани и други високи државни званичници Црне Горе.³² Коначну редакцију текста Општега имовинског законика Богишић је припремио у Паризу, где је *Законик* и штампан у пролеће 1888. године.³³

³¹ Уп. *Мартиновић 1958*, 220–228, *Бојовић 1992*, 47–195.

³² Консултовани су војвода Божо Петровић и војвода Станко Радоњић, а ради поређење с институтима *Грађанског законика Србије* консултован је и кнез Петар Карађорђевић, који је као емигрант живео тада на Цетињу (био је и зет књаза Николе). Вид. *Богишић 1964*, 3.

³³ На корицама *Законика* стоји: *На Цетињу у Државној штампарији*. Тиме је потенциран овај кодификаторски подухват од значаја за углед Црне Горе, али је текст штампан у Паризу, о чему је Богишић посебно бринуо. Вид. *Мартиновић 1958*, 228–230.

Своје ставове о начелима и методу примењеним у изради *Законика*,³⁴ као и о термилошким проблемима и решењима,³⁵ Богишић је саопштавао јавности током рада на *Законику*, а неки његови текстови о тим темама откривени су и знатно касније.³⁶ Тиме се Богишић унапред спремио за расправу, па и критику, поводом *Законика*.³⁷ Касније, када је на позив књаза Николе постао министар правде Црне Горе (1893–1899), Богишић је и припремио друго издање *Законика* (1898),

³⁴ Богишић је написао невелик текст на француском језику под насловом: *Поводом Црногорскога грађанског законика – Неколико ријечи о начелима и методу усвојеном при изради. Писмо једном пријатељу [A propos du Code civil du Monténégro, Quelques mots sur les principes et la méthode suivis dans la codification du droit civil au Monténégro, Lettre à un ami]*, која је публикована као посебна брошура (од 25 штампаних страница) у два наврата: 1886. у Паризу (ово издање због Богишићеве опрезности није растурано у јавности) и 1888. године у Бриселу. Под истим насловом овај текст објављен је и у: „Bulletin de la Société de législation comparée“, 17, Bruxelles, 1887/1888, 483–497. На српски језик брошуру је 1888. године превео Богишићев пријатељ архимандрит Нићифор Дучић и штампао га у београдском часопису „Бранич“, а те године појавили су се преводи и на руском, бугарском, словеначком и неким другим језицима. Исти текст објављиван је и касније, вид. нпр. *Богишић 1986*, 191–205.

³⁵ Када је 1875. године његова концепција *Општега имовинског законика* прихваћена од књаза и Сената, Богишић је одлучио да позове на сарадњу језикословце и друге познаваоце народног живота ради решавања термилошких питања. Тако је настао његов текст *Стручно називље у законима* у форми посланице (отуда и поднаслов: *Писмо пријатељу филологу*), који је објавио 1876. године у сплитском часопису „Право“. Јануара 1887. године, када је рад на *Законику* практично већ био завршен, одржао је у Руском филолошком друштву петербуршког универзитета предавање о термилошким решењима *Законика*. Текст тог предавања превео је Нићифор Дучић и објавио га у београдском часопису „Бранич“ исте године под насловом *Технички термини у законодавству*. Вид. *Богишић 1986*, 87–99, 101–142.

³⁶ У Богишићевом архиву у Цавтату откривена је шира верзија Богишићевог рукописа о његовом кодификаторском подухвату у Црној Гори (обима 120 штампаних страница), који је 1967. године публиковао Томица Никчевић под Богишићевим именом и с насловом *Метод и систем кодификације имовинског права у Црној Гори*. Вид. *Богишић 1967* и *Никчевић 1967*.

³⁷ Богишић је објавио још једну студију у вези са садржином *Законика*. У бриселској *Ревизи за међународно право и законодавство* [„Rèvue de droit international et de législation comparée“, 16, Bruxelles, 1884, 374–409] појавио се његов рад на француском *О облику названом инокоштина у сеоској породици Срба и Хрвата [D'une forme particulière dite Inokosna de la famille rurale chez les Serbes et les Croates]*, у којем се раправља о једном од темељних грађанско-правних института на словенском југу: о *породичној задрузи* (коју он означава термином *Кућа* [с великим почетним словом]) и њеном антиподу — *инокосној кући (инокоштини)*. Исте године ову студију превео је Ј. Аћимовић и штампао у Београду.

с минималним изменама 30 чланова. Тада је проверавао неке одговоре својих информатора из 1873. године. Овог пута главни информатор био му је архимандрит Нићифор Дучић (родом из околине Требиња у Херцеговини), који је важио за доброг познаваоца обичајног права у Херцеговини и Црној Гори, а консултовао је и неке угледне личности на Цетињу и локалне функционере (племенске капетане).³⁸ У тим консултацијама настале су мање белешке, али оне немају систематичност анкете из 1873. године.

III. ТЕМАТСКЕ ЦЕЛИНЕ БОГИШИЋЕВЕ АНКЕТЕ ИЗ 1873. ГОДИНЕ

Богишићева анкета из 1873. године обухватала је 20 тематских целина. Одговоре на питања према утврђеним групама уносио је лично Богишић за материју из Албаније,³⁹ а за материју из Црне Горе и Херцеговине одговоре је уносио посебан писар, али по Богишићевом диктату. Међутим, одговори информатора за Албанију и Херцеговину нису обухватили целину материје из Богишићеве анкете, што се види и из наредног прегледа тематских целина.⁴⁰

1. *Државно право Црне Горе*. У Богишићевој заоставштини сачуван је дужи текст о државном праву Црне Горе непознатог аутора, а Богишић га је користио у припреми *Законика*. Садржи поглавља: 1) Глава државе, 2) централна управа, 3) Финансије, 4) Војна организација, 5) Различите струке централне управе, 6) Политичка подела Црне Горе.

2. *Ужа фамилија*. Садржи 113 питања и одговора и поређења са одговарајућим члановима *Грађанског законика Србије*. Обухваћени су Црна Гора, Херцеговина и северна Албанија. Фамилију коју чин муж, жена и малолетна деца у Црној Гори и Херцеговини зову *инокосна*

³⁸ Поред Н. Дучића, консултанци су овог пута били: Перо Матановић, Илија Рамадановић, Јагош Радовић (као и 1882. и 1885), Ристо Поповић, Марко Драговић, Стево Поповић-Јабучанин и капетани (који су били на челу племенских капетанија – мањих административних јединица): Т. Вукотић, И. Поповић, В. Поповић, Ј. Лазовић и др.). Вид. *Мартиновић 1958*, 165, *Мартиновић 1964*, 3, *Никчевић 1984*, 11

³⁹ *Никчевић 1984*, 14.

⁴⁰ О садржају Богишићеве анкете (питања и одговори) вид. детаљно у: *Мартиновић 1958*, 87–168, *Мартиновић 1964*, *Богишић 1984*, *Никчевић 1984*.

кућа, а фамилију где је више чланова зову *задружна кућа*. У северној Албанији *инокосну кућу* зову *pak rob* (дословно значење: „мало чељади“), а задружну кућу зову *shum rob ni shtapi* (дословно значење: „многа чељади“).⁴¹ Девојка се у Црној Гори и у племену *Кучи* удавала и за иноверца, али под условом да задржи своју веру, а у Херцеговини тај обичај није постојао. У Црној Гори и северној Албанији био је обичај да се не узима девојка из истог братства без обзира на степен сродства, али је у новије време (у односу на 1873. годину) то ограничење важило до осмог степена сродства.

3. *Шира фамилија (задруга)*. Садржи 74 питања и одговора. Обухваћени су Црна Гора, Херцеговина и северна Албанија. У све три регије обичај је да да ожењена браћа остану да живе са својом ужом фамилијом у заједничком домаћинству, мада је то нешто ређи случај у кршевитим крајевима Црне Горе, где је мање обрадиве земље. У Херцеговини је било задружних кућа са по 70 чланова. У Црној Гори и Херцеговини задружна кућа настоји да има што више земље и шуме, док је у северној Албанији важније да задружна кућа има што више стоке и оружја.

4. *Сродство изван куће*. Садржи 61 питање и одговор и додаток који се односи на поделу заједничке имовине села или племена (тзв. *комун*, који се у Кучима зове и *вакам*). У Црној Гори и Херцеговини сродници „по крви“ који потичу од једног мушког претка чине *братство*, а сродницима „по танкој крви“ сматрају се они по женској линији. Сродство у Црној Гори и Херцеговини броји се по „коленима“ или „пасовима“ (тј. појасевима), у северној Албанији по „пасовима“ (нпр. ја сам „прво колено“, мој син је „друго колено“, моје унуче је „треће колено“ итд.). Свако братство има свога главара (који заступа братство), а братство се окупља и одлучује на својим скупштинама (зборовима). Братство штити своје чланове и свети их. Неколико сродних братстава чине *племе* (албански: *fis*), али племе често сачињавају и она братства која су се населила и усталила на племенској територији иако нису у крвном сродству са осталим братствима. Границе племенске територије познате су и око њих су се (понајвише због пашњака) водиле често борбе с околним племенима. Свако племе има место где се окупља племенска скупштина ради доношења одлука од значаја за племе. У Црној Гори било је великих племена са по 1000 кућа (нпр. *Бјелопавлићи*), али и знатно мањих, са по 200–300 кућа (нпр. *Ђеклићи*, *Бјелице*, *Комани*

⁴¹ Ови албански регионални термини исписани су у анкети ћириличким алфабетом, па овде дата латиничка транскрипција можда није сасвим прецизна. Вид. *Мартиновић 1958*, 88.

и *Загарач*). У племену се негује усмена традиција о пореклу племена и братстава у племену, па и о сродности с другим племенима. Тако је у време спровођења Богишићеве анкете (1873) била жива традиција о сродности црногорског племена *Озринићи* и албанског племена *Кастрати*, црногорског племена *Бјелопавлићи* с албанским племеном *Гаши* и црногорског племена *Кучи* с албанским племеном *Берише*.

5. *Деоба фамилије и задруге*. Садржи 40 питања и одговора и поређења са одговарајућим члановима *Грађанског законика Србије* и *Аустријским грађанским закоником*. Обухваћени су Црна Гора, Херцеговина и северна Албанија. Иако су у време Богишићеве анкете становници све три регије живели претежно у задружним кућама, ожењени синови увек су имали право да траже деобу, а отац није могао искључити сина из наслеђа чак ни у случају да је злочинац. После деобе удовица живи у новом домаћинству обично с девером, а неудате сестре с браћом. У масу породичне имовине која се дели не рачуна се она имовина (обично мање вредности) коју има жена као личну имовину (у Црној Гори се називала *особина* или *особак*).

6. *Наследство*. Садржи 58 питања и одговора и поређења с одговарајућим члановима *Грађанског законика Србије*. Обухваћени су Црна Гора, Херцеговина и северна Албанија. Кућа у којој су живели само родитељи с децом може се делити после очеве смрти. У све три регије синови наслеђују имовину умрлог оца, а удате сестре немају право на део очеве имовине. У Црној Гори су важила следећа додатна правила. Кад иза умрлога остане и жена, она има право на пола заоставштине умрлога, а синови деле на једнаке делове другу половину. У случају да умрли није имао синова, очеву имовину наслеђују кћери без обзира на то да ли су удате или не, али право на једну трећину имају и сестре умрлога. Ако умрли није имао ни кћери ни сестара, онда имовину наслеђује припадници братства, при чему ближи „пас“ сродника искључује даљи „пас“. У Црној Гори отац није могао лишити свога сина наследног права, па макар овај био и злочинац; па и кад би пребегао на турску територију, наследног права лишавала га је заправо држава.

7. *Ствари (стварно право)*. Садржи 50 питања и одговора⁴² и поређења са одговарајућим члановима *Грађанског законика Србије*. Обухваћени су Црна Гора и Херцеговина, али не и северна Албанија. Из Богишићеве анкете јасно је произлазило да су људи тада имали мало појма о личној својини, а да су титулари својине на исти начин *инокосна кућа* и *задружна кућа* као колективно тело, а не појединац који је члан куће. Изузетак представља лична имовина жене (*особина* или *особак*),

⁴² Сачувани су сви одговори, али нису питања бр. 38–50.

која се састојала у покретним стварима веће или мање вредности, а понекад у комаду земље или неком грлу стоке.

Постоји и заједничка имовина братства или племена (*комун* или *вакам*), а то су најчешће пашњаци и шуме. Та имовина по правилу не може бити предмет деобе братственика и племеника, као и имовина манастира. Поред тога, у Црној Гори се појављивала једна нова категорија својине: државна својина.

8. *Обвезе (облигационо право)*. Садржи 131 питање и одговор и поређења са одговарајућим члановима *Грађанског законика Србије*. Обухваћени су Црна Гора, Херцеговина и северна Албанија. Богишићева анкета идентификује веома диференцирано све врсте уговора који су постојали у специфичном правном промету у Црној Гори и Херцеговини, где су обележја привредном животу давали традиционални облици сточарства и неразвијена пољопривреда и занатство. Посебно је осветљено право прече куповине, које припада чановима братства (у Црној Гори то право припадало је братственицима до десетог „паса“).

9. *Финансије (економски односи) Црне Горе*. Питања за ову тематску целину нису сачувана, али су сачувана 24 одговора. Из тих одговора види се да су у Црној Гори основна занимања била сточарство и земљорадња, а да је трговина била само узгредно занимање, док је према занатским занимањима постојала изразита одбојност.

10. *Грађанско право уопште*. Ова целина обухвата заправо поређења података добијених у анкети с одредбама 129 чланова *Грађанског законика Србије*.

11. *Заштита сирочади*. Садржи 38 питања и одговора. Односи се на Црну Гору и Херцеговину, али не и на северну Албанију. Обичај је био да децу без родитеља узима неко из братства, а ако их је више, — преузима их неколико ближних сродника.

12. *Црквени односи*. Садржи 131 питање и одговор. Односи се само на Црну Гору, а обухвата историјат православне митрополије на Цетињу,⁴³ затим црквену хијерархију, црквено имовинско право и брачно право. У Црној Гори је идентификовано 11 запрека за закључење брака; младожења је мора имати 17, а млада 15 година. Црногорац се могао женити иноверком под условом да млада пређе у православље. Постојала је институција развода брака, с тим што се брак могао развести под строгим условима. У случају прељубе то је било праћено ритуалом засецања носа. Било је случајева двоженства и међу Црногорцима у случају да је прва жена била нероткиња.

⁴³ Ова митрополија је кроз историју мењала своје седиште и име, а данас има пун назив: *Митрополија црногорско-приморска, брдска и скендеријска* (скраћено: *Митрополија црногорско-приморска*) и седиште јој је на Цетињу.

13. *Разреди и слојеви народа*. Садржи 50 питања и одговора. Односи се само на Црну Гору. У Црној Гори није било дубље социјалне диференцијације и материјални чиниоци нису били примарни. Из одговора се види шест критеријума социјалне диференцијације: многљудност братства и задружне куће, јунаштво, памет, богатство, изглед и смелост. На племенским скупштинама сви имају права гласа, а пред судом су сви једнаки. У оваквим схватањима огледала се патријархална демократија племенског друштва у Црној Гори.

14. *Односи сељана и господара земље*. Из ове тематске целине сачувана су само 73 питања, али не и одговори. Пошто је Црна Гора у ондашњим границама (из 1873. године) фактички била независна земља, у њој није било феудалних односа између господара земље и сељана (чивчија). Ипак, Богишић је касније прибавио податке из оних крајева Црне Горе који су до 1878. године припадали Турској (Подгорица, Бар и Улцињ с околином), где су постојали остаци тих феудалних односа.

15. *Чете, хајдуци и ускоци*. Садржи 116 питања и одговора. Односи се на Црну Гору и Херцеговину, али не и на северну Албанију. До почетка 60-их година 19. века, када је власт у Црној Гори већ прилично стабилизована (1859/1860. извршено је разграничење Црне Горе и Турске под патронатом великих сила), ратничке дружине (до 100 људи), називане *чете*, упадале су на територију Турске ради пљачкања (првенствено стоке). Неколико деценија раније чете су из једног црногорског или херцеговачког племена упадале и на територију другог племена. Припадници чете враћали су се с пленом кући, јер је пљачка била вид допунске „привреде“ племена. *Хајдуци*, који се такође баве пљачкањем, не враћају се својој кући већ лети бораве у шуми, а зиму проводе тајно код пријатеља (*јатаци*). *Ускоци* су људи који су из крајева у суседству Црне Горе под турском влашћу прелазили („ускакали“) у Црну Гору и одакле ишли у четовање по крајевима одакле су потицали. Било је *ускока*, тј. пребега, из Црне Горе на турској територији, који су с четима упадали у Црну Гору. Забележено је да у Црној Гори није било ускока из Албаније, јер су Албанци могли бежати из једног албанског племена у друго.

16. *Казнено право*. Садржи 93 питања и одговора, а поред тога има и 54 одговора за која питања нису сачувана. Обухваћени су Црна Гора, Херцеговина и северна Албанија. У све три регије разликује се кривична одговорност по томе да ли је неко дело извршено с намером или несрећним случајем. Репертоар кривичних дела у све три регије био је у суштини исти, али је њихова фреквенција унеколико била различи-

та. У Црној Гори је највише било случајева крађе, због чега је долазило често и до освете. У северној Албанији је било више случајева прељубе него у Црној Гори, али је било мање отимања венчаних жена и напада на кућу, јер је освета за то код Албанаца била оштрија. Док у Црној Гори није била стабилизована власт, братство је и бранило и осуђивало своје чланове, а казне су биле: смрт стрељањем, прогонство из племена, батине, новчана глоба, губитак неких права и морална осуда, а у новије време и затвор. У Херцеговини и северној Албанији најчешће казне биле су новчана глоба и изгон из племена (у северној Албанији редовно је паљена кућа изгоњеном члану племена). У Албанији се најсрамнијом казном сматрало одузимање оружја, а у Црној Гори се самоубиство (иако најчешће због части) сматрало највећим грехом.

17. *Крвна освета (и освета уопште) и мирење*. Садржи 135 питања и одговора. Обухваћени су Црна Гора, Херцеговина и северна Албанија. Крвна освета, као вид казне коју примењује братство, па и племе, као одмазду за убијеног припадника братства, односно племена, или други већи прекршај (нпр. отимање девојака и жена) била је раширена у све три регије до средине 19. века. Владари Црне Горе Петар II Петровић Његош (владао 1830–1851) и књаз Данило (владао 1851–1860) успели су да готово искорене крвну освету. У Херцеговини је сличне покушаје имао средином 19. века царски намесник Омер-паша Латас, а крвна освета постојала је и код православних, и код католика, и код мухамеданаца. У све три регије жене нису вршиле освету, али су је подстрекавале (најчешће на скуповима кроз ритуално нарицање), а у северној Албанији давале су и новац да им неко освети убијеног. За освету се не мора убити онај који је претходно убио већ то може бити и угледан човек из братства. О мирењу одлучује братство, а не појединац који је највише оштећен (увређен). Свако мирење иде преко главара у братству и племену. Ако оштећени неће да пристане на мирење, главари пошаљу жену с дететом у колевци с два-три племеника да моле за кумство, а може се накнадно послати још жена с колевкама. Кад им оштећени (и поред вербалног опирања) дозволи да уђу у кућу, то је знак да је ипак спреман на мирење. У Херцеговини се дешава да жена силом уђе у кућу и ако јој допусте да се ухвати за вериге изнад кућног огњишта, неће је избацити. Примање кумства означава крај освете, али се плаћа накнада „за крв“, која се у ове три регије различито одређивала. Постојао је и завршни церемонијал (имао је више локалних варијанти) који је имао за циљ да понизи убицу пред оштећеним и присутним лицима.

18. *Поступак у суду*. Садржи 93 питања и одговора, а накнадно су додата још четири питања. Обухваћени су Црна Гора и Херцеговина, али не и северна Албанија. Из одговора се види процес преношења

казненог поступка из компетенција органа (скупштине) братства и племена на државне органе.

19. *Поступак изван суда*. Садржи 53 питања и одговора. Обухваћени су Црна Гора, Херцеговина и северна Албанија. Односи се на период кад још нису били конституисани судски органи, а „правда се прибављала“ мимо органа братства и племена. На пример, у све три регије постојао је обичај да се трага за крадљивцем украдене ствари тако ште је тражено од сваког држаоца те ствари да каже од кога ју је прибавио. Постојао је и обичај обећавања награде ономе ко открије кривца, али су кривце одавали углавном људи слабијег карактера.

20. *Међународно право*. Садржи 42 питања и одговора. Обухваћена је само Црна Гора, а нису Херцеговина и северна Албанија. Прибављени одговори откривају како су људи у Црној Гори онога времена (1873) схватили политичку индивидуалност Црне Горе и етничку посебност њених становника. Тада је био још веома жив племенски идентитет, који је често имао примат у односу на шири — црногорски. Црногорци су делили народе по вери и језику, па су тако пдређивали и блискост земаља: Србија им је била ближа него Русија, Русија ближа него Влашка и Грчка, а сви су им ови били ближи од Срба католика („Латина“). Сматрали су да у Европи „има седам краљева“, а знали су за државе: Турску, Аустрију, Русију, Грчку, Влашку, Шпанију, Америку, Египат и Португалију. Иностранцу је судио Сенат, као врховни судско-управни орган, али је о томе обавештавао власт земље из које је иностранцац потицао. У случају рата У Црној Гори је неутралним људи и њиховој имовини била загарантована безбедност.

IV. СОЦИОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ПЛЕМЕНСКОГ ДРУШТВА И ТРАГАЊЕ ЗА НОРМАМА ЗАКОНИКА ЛЕКЕ ДУКАЋИНЦА

Својим радовима пре одласка у Одесу, а посебно током професуре на младом и полетном универзитету овог црноморског града, коме је Русија била наменила посебну улогу у својој политици према Балкану, В. Богишић је употпунио своју слику о правном животу словенских племена.⁴⁴ На Богишића је несумњиво утицао (поред *историјске правне школе*) и *Народњачки покрет* у Русији из 60-их година 19. века, који је у центар пажње ставио село. Зато су предмет његовог интересовања били они институти који су као облици народног права настајали у животу на селу, одакле су доспевали и у модерно законодавство. Стога су оквир Богишићевих социолошких посматрања чинили *племе*, у племену

⁴⁴ *Мартиновић 1958*, 24–30, *Пуповци 1996*, 1–9, 55–57.

братство, а у братству *породица*. Део својих запажања и ставова о овој проблематици Богишић је изнео у свом раду о *инокосној породици* код Срба и Хрвата (1884).⁴⁵

Међутим, Богишић је поред тога сакупио огромну грађу о племену и породици, коју је назвао *Ономастикон* (чува се у његовом архиву у Цавтату). Ти се налазе на једном месту резултати његових истраживања црногорских племена и братстава, као и других јужнословенских племена, затим кавкаских племена (која је непосредно истраживао 1872. године), али и традиционалних патријархалних заједница у Алжиру, Јапану, Велсу, Тоскани и Баварској. Богишић ипак није успео да ту драгоцену грађу обради и претвори у посебну студију, мада је рад на њој започео (1891–1892) још пре него што ће постати министар правде Црне Горе (1893), и то у Паризу (где је имао стално пребивалиште) и у Лондону и бањи Карлсбад (где је повремено боравио). А кад се нашао на Цетињу у својству министра правде (његов министарски мандат потрајаће до 1899. године, мада ће често пребивати изван црногорске престонице), започео је новембра 1893. нова истраживања црногорских племена.⁴⁶ Тад је саставио и мали пројекат рада на испитивању племена у Црној Гори и одмах је започео анкету у *цетињском племену*, а касније је испитивао племе *Кучи*.

У вези са својим пословима на преуређењу судства у Црној Гори, уједначавању судске праксе и примени *Општега имовинског законика*, Богишић је контактирао с многим локалним функционерима и прибављао разне информације о племенском животу. Као министар, био је у прилици и да се више креће по Црној Гори, те да изблиза анализира порекло и устројство племенског друштва, које је је и даље егзистирало и поред развијања ауторитета државних институција. Тако је с члановима Великог суда 1894. године обишао неке градове и капетаније у Црној Гори, где је обавио инспекцијски надзор судова и управних органа. Тада је доспео и крајеве Црне Горе који су удаљенији од Цетиња, и то области племена *Кучи*, *Братоножићи*, *Васојевићи*, *Морача*, *Дробњак* и *Лива*. Управо у овим крајевима облици племенског живота били су очуванији него у околини Цетиња.⁴⁷ Тада су настале Богишићеве етно-

⁴⁵ Вид. напомену 37.

⁴⁶ Вид. о томе више у *Мартиновић 1958*, 242–248.

⁴⁷ У *Аутобиографији* Богишић каже да је као министар правде у Црној Гори 1894. године обишао манастир Морачу и Пивски манастир (а да је Острог посетио раније). На том путовању попео се на Комове и на врхове још неких планина. Вид. *Богишић 1938 [1902]*, 99.

графске белешке с насловом *Notes ethnographiques de voyage d'inspection, 1894 anné*, које се чувају у Богишићевом архиву.⁴⁸

У једној недатираној белешци, вероватно из 1893. године, Богишић се пита одакле код нас *племе*. Наводећи мишљење неких истраживача да је овај облик друштвене заједнице „узет од Арбанаса“, Богишић критички примећује да „племенски устрој находимо у свијех народа под извјесним приликама“, те да се „заборавља да ни у Арбанаса није племе национални [у смислу „искључиви“ — М. Л.] устрој јер има Арбанаса који племена немају (Скадрани итд.), а, друго, да су сви технички термини које сретамо у Црној Гори скроз народни (*племе, братство, лицење, умир* итд.)“.⁴⁹ Испитујући функције племена (и као сродничке и као социјалне заједнице) у Црној Гори, Херцеговини и северној Албанији, Богишић је дошао до оригиналних закључака о историјском процесу стварања црногорске државе. Наиме, уочио је да се током неколика векова на тлу Црне Горе одвијао процес повезивања крвних заједница (братстава) у шири облик егзистенцијалне заједнице — племена, која су временом формирала своје територије и заједничке органе, да би на крају — преко савеза слободних племена — била формирана и црногорска држава.

Већ прве године свога министарског мандата Богишић је покушао да сакупи нову грађу и о обичајном праву у северној Албанији, посебно о *Законику Леке Дукађинца*.⁵⁰ Зато је доставио одговарајуће инструкције (користећи и свој упитник из 1873. године) локалним функционерима у пограничном делу Црне Горе према Албанији. Први је одговорио капетан из Подгорице Јован Лазовић, који је добио информацију да *Закон Леке Дукађинца* постоји у писменој форми код главару Ибрахим-бега Соколовића у Скадру, кога Албанци зову *серђеде*. Ипак, Лазовић није успео да дође до текста *Закона Леке Дукађинца*, па се због тога Богишић наредне године лично упутио у Скадар, али ни он није пронашао писани текст *Законика*. Богишић је потом молио француског конзула у Скадру Александра Деграна (Alexander Degrand), који се такође бавио научним истраживањима, да му помогне у трагању за писаним текстом *Закона Леке Дукађинца*. Дегран му је одговорио да он није могао наћи

⁴⁸ Тада је обишао и ново административно средиште Морачке области — Колашин. У Колашину и манастиру Морачи забележио је и предања о пореклу и старости братстава у Доњој Морачи, која ће после неколико деценија записати и објавити други истраживачи Мораче (Секула Добричанин, Радун Ђ. Трипковић, Рајко Раосављевић и др.). Вид. *Шћепановић 1987*, 126.

⁴⁹ *Мартиновић 1958*, 245–246.

⁵⁰ Вид о томе више у *Недељковић 1956*, *Пуповци 1968*, 24–32.

никакав текст у писменој форми, али је упознао Богишића с институцијом *серћеде*.

Наиме, у то време у Скадру постојала је нека врста племенског апелационог суда за одлуке околних албанских племена („барјака“), на чијем је челу био *серћеде*. Та институција примењивала је обичајно право у усменој форми, које је називано *Законом Леке Дукађинца*, а одлуке ове институције признавали су и турски судови. Турски посланик на Цетињу Февзи-беј потврдио је Дегранове констатације и сматрао је да о нормама *Законика Леке Дукађинца* треба прикупљати информације из разних извора с подручја северне Албаније (из десет горских „кантона“ и четири „кантона“ у равници око Скадра). Он је уједно ставио Богишићу на располагање (с преводом) „Годишњак Скадарског вилајета“ за 1892/1893. годину, где је дат статистички опис Малесије и горских племена, као и један текст о *Законику Леке Дукађинца*.

Настављајући своја интересовања за *Законик Леке Дукађинца*, Богишић је издао и додатне инструкције локалним функционерима у пограничном делу према Албанији. И сâм је имао краћи разговор на ту тему са Албанцем Марашом Марковим, племенским капетаном из *Кучке Крајине (Затријечач)*. Скромне податке пружио му је војвода Лакић Војводић из пограничног племена *Васојевићи*, а капетан Јован Лазовић из Подгорице овог пута био је успешнији. Држећи се Богишићевих писмених инструкција, Лазовић је имао опсежне разговоре са Соколом Бацијем (Sokol Baci), једним од главара северноалбанског (малисорског) племена *Груде*, који је у то време био емигрант у Подгорици. Белешке из тих разговора Лазовић је послао Богишићу почетком децембра 1894. године. До краја своје министарске функције (1899) Богишић није успео да на терену дође до новог материјала о *Закону Леке Дукађинца*.

Међутим, Богишић је касније (1902) у Паризу, где је наставио да живи, сазнао да су се у бриселском часопису „Albania“ појавили текстови на албанском језику посвећени обичајном праву у областима *Дукађин* и *Скадарска Малесија* (из корпуса *Законика Леке Дукађинца*), који су касније (1916) преведени на немачки језик.⁵¹ Аутори тих прилога били су албански свештеници Лазар Медија (Lazar Medija) и Никола Аште (Nikola Ashte). То је Богишићу дало повода да среди свој материјал из Црне Горе о *Законику Леке Дукађинца*, али ипак није написао посебан рад о томе. У Богишићевом архиву у Цавтату налазе се две фасцикле које обухватају ову грађу под ознакама: *XVI-19 Закон Леке Дукађинца*

⁵¹ Вид. о томе више у *Путовци 1968*, 17–24.

и *XX-I Арбанашко питање*.⁵² О томе је писао истраживач Богишићевог стваралаштва Станислав Боровски 1938. године.⁵³ Историчар и етнолог Бранислав Недељковић објавио је пак 1956. године о томе шири рад, у коме је дословно навео белешке Јована Лазовића о нормама *Законика Леке Дукађинца* из разговора са Соколом Баџијем, и то у виду 75 одговора (тачака).⁵⁴

Одговори Сокола Баџија односили су се на поступак поводом следећих случајева: 1) убиство и рањавање, 2) настанак незаконитог детета или силовање, 3) напуштање веренице или вереника, 4) крађа, 5) забрана преласка преко имања или његовог коришћења, 4) сеча дрвета у туђој шуми, 6) наношење штете туђим усевима или некошеној ливади, 7) случај кад животиња једног господара убије животињу другог господара, 8) убиство туђе животиње у самоодбрани, 9) случај неодржавања на позив царске војске, 10) продаја некретнина уз право сродника на пречу куповину, 10) неспоразуми око међа, 11) право на пут преко туђег имања, 12) невраћање дуга и камата у случају дуга, 13) право натапања и изградње воденица на водотоцима, 14) заједничка имовина братства и племена, 15) деоба задружне куће и наслеђивање у разним случајевима, 16) веридба девојке, 17) давање домаће животиње другоме на коришћење и чување (*наполица* и *кесим*), 18) давање волова ради орања, 20) обезбеђење дугова (*залога* покретних и непокретних ствари).

Као што се види, овако записане норме *Законика Леке Дукађинца* обухватају материју из неколико области права: *кривично право*, *стварно право*, *облигационо право*, *наследно право* и *брачно право*. Заправо, по својој правној природи *Законик Леке Дукађинца* представља *кривично-цивилни кодекс* племенског друштва. У њему су посебно детаљно утврђена правила поводом убиства, а наглашава се принцип да уколико убицу ухвате царске (тј. турске) власти, оне му и суде по својим законима. А ако га власти не ухвате, онда убица мора бежати и примењују се строга правила из овог законика, која предвиђају долазак главара код убице и вечеру о његовом трошку, глобљење и протеривање убице из племена, паљење његове куће, освету или мирење блиских сродника убијеног и убице итд.

⁵² Пуповци 1968, 15.

⁵³ Вид. Боровски 1938.

⁵⁴ Поред тога, Недељковић је у свом раду осветлио историјат *Законика Леке Дукађинца*, а обрадио је основне појмове племенске структуре друштва у северној Албанији (*породица*, *братство*, *племе*, *задружна кућа* и њена деоба, *крвна освета*, *норме кривичног права* у братству и племену итд.). Вид. Недељковић 1956.

У објављеним белешкама Ј. Лазовића налазе се и напомене о племенским чиновима (хијерархији) код Албанаца, који су од значаја за примену норми *Законика: глобари* (они који изричу *глобу* — новчану казну), *главни глобар*, *барјактар*, *буљугбаша*, *серђеде*. Лазовић је такође записао и следеће карактеристично предање о настанку *Законика*:

„Лекин закон зове се по војводи Леки Дукађинцу, а Сокол Бацо не зна ко је био тај Лека — и у које доба је живио; тако исто не зна је ли тај закон био писмен — или је остао по усменом казивању. Он почетак води од Леке, а изгледа да је било и придавање, јер и Сокол каже да се прије мање за крв давало. Дакле има измјена, али углавном још од Леке се Арбанаси држе тога закона. Од тога није одустајало ниједно племе, тј. ниједно племе није хтјело да суди по турском закону, него се сва она племена која су у почетку примила тај закон и сада њега држе. Кад су Арбанаси потпали под турску власт, оставила их је турска влада да се суде по томе Лекином закону и да не дају турској влади никаква данка, ни да јој чине какву другу дажбину изузимајући то да јој дају војску за вријеме рата.“⁵⁵

Почетком 20. века (1901) Рад. Космајац из Београда објавио је рад на српског језику посвећен нормама *Законика Леке Дукађинца*,⁵⁶ и то на основу грађе коју је такође сакупио на терену Подгорице. И Космајац је забележио да његови информатори нису знали да објасне ко је био Лека Дукађинац. А Недељковићев и Космајчев рад обилато је користио савремени историчар права Сурја Пуповци из Приштине у припреми своје опсежне студије о грађанскоправним односима у *Законику Леке Дукађинца* (1968), у којој је подробно дат историјат проучавања овог кодекса и на албанском и на другим језицима.⁵⁷

⁵⁵ Недељковић 1956, 474.

⁵⁶ Вид. Космајац 1901.

⁵⁷ С. Пуповци (Албанац по националности) написао је ову своју студију као докторску дисертацију на српском језику (одбранио ју је у Београду), али је резиме дао на албанском и француском језику. То његово дело убрзо је постало познато и међу другим албанским истраживачима обичајног права и *Законика Леке Дукађинца*. У цитираној библиографији Пуповци наводи сва до тада објављена дела која се тичу *Законика Леке Дукађинца*, и то на разним језицима, а ауторе тих дела ми смо именовали у одељку овог рада *Уводна разматрања*.

V. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Укупан Богишићев рад на истраживању обичајног права и племенског друштва има изванредан значај за савремена проучавања традиционалних заједница на Балкану. Иако је Богишић своја истраживања обавио пре других познатих истраживача обичајног права и племенâ у Црној Гори, Херцеговини и Албанији крајем 19. и у првој половини 20. века, његов истраживачки рад дуго није био довољно познат и вреднован; остао је све време у сенци његовога најважнијег дела (*opis vitae*) — *Општега имовинског законика за Књажевину Црну Гору*, који је ступио на снагу 1888. године. А Богишић се у припреми *Законика* определио за метод инкорпорирања оних норми обичајног права које су биле дубоко укорене у животу племенског друштва у Црној Гори, и то у време (осма и девета деценија 19. века) кад је тај тип архаичне организације традиционалног друштва у Црној Гори био веома жив. Зато су изради *Законика* претходила Богишићева истраживања обичајног права у ондашњој Црној Гори, а делимично и у суседној Херцеговини и у северној Албанији, чиме је он дубље упознао структуру племенског друштва ових балканских регија. Тај истраживачки посао обавио је као искусни истраживач и научник широког образовања, па отуда и велики број питања која је обрадио у сарадњи са својим обавештеним информаторима за подручја Црне Горе, Херцеговине и северне Албаније.

Упознавање обичајног права и фактичког стања на терену дало је Богишићу инспирацију за додатна социолошка проучавања племенског друштва у Црној Гори и суседним пределима Херцеговине и северне Албаније. У вези с тим усавршавао је своје истраживачке методе и дошао је до драгоцене грађе, коју није стигао да претвори у целовите научне студије. Та грађа, похрањена у његовом архиву у Цавтату, чека на достојну научну обраду, на основу чега би се дала шире реконструисати једна значајна фаза у процесу трајања и промена племенског друштва наведених балканских регија у другој половини 19. века.

Импонује и Богишићево настојање да упозна и обезбеди записивање норми обичајног права у северној Албанији из корпуса *Законика Леке Дукађинца*, што је корисно послужила каснијим истраживачима обичајног права Албанаца, као и компаративним проучавањима племенског друштва на Балкану.

ЛИТЕРЕТУРА

Бакотић 1938

Лујо Бакотић, *Predavanje održano prilikom komemoracije 30 god. Bogišićeve smrti u Dubrovniku*, [у:] *Spomenica Valtazara Bogišića o tridesetogodišnjici njegove smrti*, [уз текст овог предавања налази се и библиографија В. Богишића], Dubrovnik, 1938, 6–32.

Богишић 1938 [1902]

Valtazar Bogišić, *Autobiografija, Preštampana iz kalendara „Dubrovnik“ za god. 1900, 1901, 1902*, [у:] *Spomenica Valtazara Bogišića o tridesetogodišnjici njegove smrti*, Dubrovnik, 1938, 57–134.

Богишић 1967

Валтазар Богишић, *Метод и систем кодификације имовинског права у Црној Гори*, [приредио Томица Никчевић, серија САНУ *Посебна издања*, књ. CDIX], Београд, 1967.

Богишић 1980

Валтазар Богишић, *Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору*, [фототипско издање], Нови Сад, 1980.

Богишић 1984

Валтазар Богишић, *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији (Анкета из 1873. г.)*, [приредио Томица Никчевић, серија ЦАНУ *Историјски извори*, књ. 2], Титоград, 1984.

Богишић 1986

Valtazar Bogišić, *Izabrana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru*, [приредила Јелена Даниловић, серија *Klasici jugoslovenskog prava* у издању НИУ Службени лист СФРЈ], Beograd, 1986.

Богишић 1999

Валтазар Богишић, *Богишић о себи и други о Богишићу*, [Приредио и предговор написао Милисав Чизмовић], Београд – Подгорица, 1999,

Бојовић 1992

Јован Р. Бојовић, *Усвајање текста Општег имовинског законика за Књажевину Црну Гору*, Подгорица, 1992.

Боровски 1938

Станислав Боровски, *Потпис албанског права из 1894. године, гдје се налази објављен Закон Леке Дукађина по казивању Сокол Баца*, „Записи“, књ. XX, Цетиње, 1938, 137–150.

Веснић 1891[1888]

Миленко Веснић, *Општи имовински законик за Црну Гору*, „Годишњица Николе Чупића“, бр. 12, Београд, 1891 [приказ написан у децембру 1888], 105–201.

Војновић 1889

Konstantin Vojnović, *Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru obzirom na ostalo crnogorsko zakonodavstvo*, „Rad JAZU“, br. 96, Zagreb, 1889, 1–109.

Ђивановић 1984

Stane Đivanović, *Baltazar Bogišić 1834–1908*, [каталог изложбе с биографијом В. Богишића], Cavtat, 1984.

Ђивановић 1986

Stane Đivanović, *Bibliografija radova, rasprava i članaka o Bogišiću u god 1984–1985*, [y:] *Svečani skup u povodu 150-me obljetnice rođenja akademika Baltazara Bogišića održan u Cavtatu 11. svibnja 1985*, [зборник радова], Cavtat, 1986, 60–63.

Ђорђевић 1888

Андра Ђорђевић, *Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору*, „Бранич“, бр. 15–22, Београд, 1888.

Иванишин 1962

Nikola Ivanišin, *Jagićeva pisma Bogišiću*, „Arhivski vjesnik“, br. 4–5, Zagreb, 1962, 9–97.

Имовински законик 1888

Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору, [„у Државној штампарији“], Цетиње, 1888, [фототипско издање, 1980, Цетиње].

Јагић 1930

Ватрослав Јагић, *Спомени мојега живота. I део (1838–1880)*, Београд, 1930.

Константиновић 1960

Mihailo Konstantinović, *Stara pravna pravila i jedinstvo prava*, [y:] *Zbornik građanskih zakonika stare Jugoslavije*, [приредио Михаило С. Ступар, пропратна расправа Михаила Константиновића, издавач Графички завод – Титоград], Titograd, 1960, 1–6.

Космајац 1901

Рад. Космајац, *Лека-Канун*, „Годишњица Николе Чупића“, књ. XXI, Београд, 1901, 210–220.

Луковић 1998

Милош Луковић, *Књаз Никола и Валтазар Богшиић*, [у:] *Краљ Никола личност, дјело и вријеме, I*, [зборник радова, серија ЦАНУ Научни скупови, књ. 49], Подгорица, 1998, 665–685.

Мартиновић 1958

Нико С. Мартиновић, *Валтазар Богшиић. I. Историја кодификације црногорског имовинског права*, Цетиње, 1958.

Мартиновић 1964

Нико С. Мартиновић, *Валтазар Богшиић. II. Упитник анкете за описивање правних обичаја Црногораца*, Цетиње, 1964.

Миљанов 1904

Марко Миљанов, *Племе Кучи у народној причи и пјесми*, Београд, 1904.

Миљанов 1904–1905

Марко Миљанов, *Живот и обичаји Арбанаса*, Нови Сад, 1904–1905.

Недељковић 1956

Бранислав Недељковић, *Канун Леке Дукађина. Арбанашко право. Из рукописне заоставштине Валтазара Богшиића*, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 4, Београд, 1956, 429–474.

Недељковић 1968

Бранислав Недељковић, *Преписка Стојана Новаковића и Валтазара Богшиића*, [Зборник САНУ за историју, језик и књижевност српског народа, књ. XXVIII], Београд, 1968.

Никчевић 1967

Томица Никчевић, *О научном методу В. Богшиића и његовој расправи „Метод и систем кодификације имовинског права у Црној Гори“*, [у:] Валтазар Богшиић, *Метод и систем кодификације имовинског права у Црној Гори*, [приредио Томица Никчевић], 1967, Београд, 1–35.

Новак 1960

Виктор Новак, *Валтазар Богшиић и Фрањо Рачки. Преписка (1866–1893)*, [Зборник САНУ за историју, језик и књижевност српског народа, књ. XXV], Београд, 1968.

Новак 1967

Виктор Новак, *Вук и Хрвати*, [серија САНУ Посебна издања, књ. CDXVII], Београд, 1968.

Пуповци 1968

Surja Pupovci, *Građanskopravni odnosi u Zakoniku Leke Dukadinija*, Priština, 1968, 1–318.

Пуповци 1996

Surja Pupovci, *Valtazar Bogišić u svetlu dokumenata iz ruskih arhiva*, „Pravni život“, br.7–8, Beograd, 1996, 5–63.

Ровински 1993–1994

Павел Аполонович Ровински, *Црна Гора у садашњости и прошлости*, I–IV, Цетиње – Сремски Карловци – Нови Сад, 1993–1994.

Ступар 1960

Mihailo Stupar, *Umesto predgovora*, [у:] *Zbornik građanskih zakonika stare Jugoslavije*, [приредио Михаило С. Ступар, пропратна расправа Михаила Константиновића, издавач Графички Завод – Титоград], Titograd, 1960, XIII–XIV.

Цимерман 1962

Werner G. Zimmermann, *Valtazar Bogišić, 1834–1908, Ein Beitrag zur südslawischen Geistes- und Rechtsgeschichte im 19. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1962.

Црногорски Законици III 1998

Црногорски законици 1796–1916. Правни акти од значаја за историју државности Црне Горе. Зборник докумената. Књига III, [приредили Бранко Павићевић и Радослав Распоповић], Подгорица, 1998.

Шћепановић 1987

Милован – Мушо Шћепановић, *Богшићеве етнографске забиљешке о Колашину из 1894. године*, „Историјски записи“, 4, Титоград, 1987, 123–128.

Miloš Luković

LEGAL-SOCIOLOGICAL RESEARCHES ABOUT TRIBES
IN MONTENEGRO, HERZEGOVINA AND ALBANIA
BY VALTAZAR BOGIŠIĆ

S u m m a r y

Valtazar Bogišić (1834–1908) is primarily known as a codifier of civil law in Montenegro, i. e. as the author of the *Codex of the Civil Proprietary Law for the Principality of Montenegro* from 1888.

He was preparing this codex according to the request of Prince Nikola of Montenegro and the order of the Russian government because he was a professor at the University of Odessa. Born in close neighbourhood of Montenegro (in Cavtat, near Dubrovnik), educated in Venice, Viena, Giessen and Paris, Bogišić studied common law and legal history of Slavonic peoples. He commenced his studies while he was working in Austro-Hungary (1863–1869), particularly in Viena and southern parts of Hungary (Banat).

When Bogišić came in Montenegro 1873, he commenced preparing material for his codex, especially on the basis of the voluminous questionnaire (about 2000 questions), which he completed up to the end of that year. One of informers was Marko Miljanov Popović (1833–1901), the leader of the *Kuchi* tribe (partially with an Albanian ethnolinguistic component), at the border of Montenegro and Albania. He was also well acquainted with the common law of neighbouring tribes of *Grude*, *Hoti* i *Kastrati*, who respected him very much. In this way Bogišić came to know considerably common law of these tribes, primarily in the sphere of civil law relationships. He carefully compared these norms of common law with the similar norms in Montenegro and Herzegovina.

Bogišić incorporated the common law into the *Codex of the Civil Proprietary Law for the Principality of Montenegro*. That's way his researches in common law had a very practical character. At the same time, gathering these traditional legal norms, Bogišić got acquainted more deeply with the structure of the traditional tribal society in Montenegro, Herzegovina and the northern Albania. This took place in the time when this type of traditional organization of the society was very alive.

Bogišić was interested in common law in Montenegro and northern Albania after his codex went into effect in 1888. As the minister of justice of Montenegro (1893–1899), Bogišić observed the tribal life in Montenegro from a sociologic point of view. He collected a very precious material, but did not finish a written study. He endeavoured to discover the codex of the common law of Albanians known as *Lekë Dukagjinit's Law* (Albanian: *Kanuni i Lekë Dukagjinit*). At that time Bogišić was acquainted with the texts on *Lekë Dukagjinit's Law*, already published in Shkodra and Brussels, but he wished to have the whole text of this codex. In this purpose he gave instructions to the local officers in the parts of Montenegro bordering to Albania and therefore he traveled to Shkodra.

He found out that there was no written codex under this name, in spite of the fact that it had been applied as an oral common law a long time. After a lot of Bogišić's instructions an officer from Podgorica named Jovan Lazović managed to write down some codex provisions obtained from the leader of the *Grude* tribe — Sokol Baci. It was the first larger record of the *Lekë Dukagjinit's Law*, published later in

Serbia. In this way a basis for the further studies on common law was found. This material gave a more complete ethnographic picture of the tribal society. It took place before the researchers of tribes in Montenegro and Albania appeared.

Bogišić's studies served as a basis for other researches on common law and traditional society in the Balkans during the second half of the 20th century, both for the researches from former Yugoslavia and those from Albania. Namely, Bogišić's studies and material he gathered (now mostly located in his archive in Cavtat) have been published more and more and have become more and more valuable nowadays.